ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 2

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 2

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2024
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.02.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.02.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ШУКУРОВ АҲАД АҲМАДОВИЧ
Лисоний белгининг асимметрик дуализми С.О.Карцевский талқинида 7

МАХМАРАИМОВА ШОҲИСТА ТЎХТОШЕВНА
Ном назарияси ва лисоний рефлексия
хусусида айрим мулоҳазалар 10

JO‘RAYEV NABI NARZIYEVICH
Badiiy matnlarda obrazli tafakkur ifodasi 14

СОБИРОВА ДИЛАФРУЗ АБДУЛҲАЙ ҚИЗИ
Болалар шеъриятида зид маъноли сўзлар лингвопоэтиктаси 18

BABAYEVA MAYA AMANGELDIYEVNA
Turkman tilidagi o‘zlashma frazeologik birliklarning
etimologik tahlili va milliy-madaniy xususiyatlari 22

АМОНТУРДИЕВА ШОИРА РАВШАНОВНА
Ўзбек (диний) нутқи маданиятининг лингвомаданий асослари 25

XOLOVA MUYASSAR ABDULHAKIMOVNA
O‘zbek dialektal korpusida fe’lning sintaktik kategoriyasi
(Surxondaryo viloyati shevalari misolida) 29

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi 34

KADIROVA ZAYNURA ZAYNIDINOVNA
Alisher Navoiy nasriy asarlaridagi perifrazalarning morfologik xususiyatlari 38

KULTAYEVA FAZILAT
Fanda ergonimlarning o‘rganilishi xususida 45

XOLNAZAROV UMID ERKINOVICH
Tog‘ay Murod idiolektida geshtaltiv xarakterdagi metaforalar 49

BOTIROVA MAXLIYO BAXODIR QIZI
Reklamalarda sifatlarning grammatik tabiati 52

BOYSARIYEVA SAODAT
Tabiiy tilni qayta ishlashda stemmizatsiya 55

DUSNAZAROVA MAVJUDA ILYAMONOVNA
Surxon vohasi nikoh marosimi etnografizmlari 58

САДИКОВА ЭЛЬВИРА ВИТАЛЬЕВНА
Антонимия пословиц с компонентами -антропонимами
на материале сборника пословиц в.Даля 63

МУНДАРИЖА

KENJAYEV ZOHIRJON SOBIROVICH
O‘zbek tili oronimlarining tarixiy manbalarda qo‘llanishi 66

IBODULLAYEVA KUNDUZ RUSTAM QIZI
Guljamol Asqarova she’riyatining lingvopoetik xususiyatlari..... 69

TOSHPO‘LATOVA NILUFAR ABDUG‘ANI QIZI
Badiiy matnda intertekstuallikning qo‘llanishi 73

ADABIYOTSHUNOSLIK

NASIROV AZIMIDIN NORMAMATOVICH
Romanchilik taraqqiyoti va ijodiy an’analar..... 76

MIRZAYEVA AZIZA SHAVKATOVNA
Transtekstuallikning zamonaviy adabiyotshunoslikda o‘rganilishi 81

BADALOVA JAMILA
O‘zbek dramaturgiyasida ijodkorlar obrazi
(Izzat Sulton ijodi misolida)..... 85

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETINING 70 YILLIK YUBILEYIGA
Sattor Mahmatqulov (1942-2005)..... 87

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЛИСОНИЙ БЕЛГИНИНГ АСИММЕТРИК ДУАЛИЗМИ С.О.КАРЦЕВСКИЙ ТАЛҚИНИДА

Шукуров Аҳад Аҳмадович,
Термиз давлат университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Кишилар ўзаро алоқа-аралашув жараёнини йўлга қўйиш учун турли воситалар, имо-ишора, кўча-ҳаракати қоидалари, темир йўл, денгиз транспорти белгилари ва шу каби рамзлардан, фан "тиллари" (кимёвий реакциялар, математик амалларни ёзишда қўлланиладиган рамзлар ва ҳ.к.) тизимидан ва табиийки, тилдан кенг фойдаланадилар. Ҳатто ахборот узатишнинг энг самарали усуллари кашф этилган бизнинг давримизда ҳам тил бу жараёнда ўзининг етакчи мавқеини сақлаб қолмоқда. Бунинг сабаби шундаки, тил ҳар қандай фикрни ифодалаш ва узатиш учун лозим бўлган барча имконият ва қулайликларга эга бўлиши баробарида, фикрнинг ўзини шакллантириш қуроли ҳам ҳисобланади. Бинобарин, тил ҳақида функционал асимметрия (номутаносиблик) нуқтаи назаридан гапирадиган бўлсак, у алоқа-аралашувнинг бирламчи, асосий, юқорида кайд этилган бошқа воситалар эса иккиламчи, нутқ вазияти талабига кўра юзага келган қурилларидир.

Тил орқали эмас, предметларнинг ўзи билан алоқага киришмоқчи бўлган кишиларнинг ҳолати Ж.Свифтнинг "Гулливернинг саёҳатлари" (3-қисм, 8-боб) фантастик ҳикоясида маҳорат билан чизиб берилган: ҳар бир "донишманд" суҳбат учун лозим бўлган барча нарсаларни қопларга солиб, ўзи билан олиб юрган. Ҳолбуки, инсонлар аслида нарса ва предметлар билан эмас, аксинча, уларнинг киши онгида муайян тасаввур ҳосил қилувчи ўринбосарлари ёрдамида алоқага киришадилар. Адресатга нарса, предмет, яъни *А* эмас, балки шу *А* нинг адресат онгидаги "вакили" *В* узатилади. Бу ҳақида сўз юритар экан, Ю. Маслов шундай ёзади: "Ани алмаштирувчи ва адресатга етказувчи *В*ни биз белги деб атаймиз. "Белгили вазият" қайси шароитда мавжуд бўлишини қуйидаги қадимий лотинча ибора жуда яхши ифодалайди: "aliquid statpro aliquo" – нимани нгдир ўрнида қандайдир бошқа нарса турибди"[1].

Бироқ таъкидлаш жоизки, масалан, ҳаво бузилиши олдидан қушларнинг пастлаб учишини белги деб қараш нотўғри: бунда мулоқот вазияти ҳам, ахборот узатувчи (адресант) ҳам, ахборотни қабул қилувчи (адресат) ҳам йўқ. Бу оддий аломат, нишона. Чунки у атайин, онгли равишда узатилаётгани йўқ. "Белги эса Аҳақда ахборот бериш эҳтиёжи туғилганда бошқа бир киши томонидан шу *А* атайин *В*га, яъни уни ифодаловчи бошқа бир нарсага алмаштирилганда лингвистик мақом кашф этади"[2]. Бинобарин, ахборот алмашиниш учун қўлланиладиган воситалар тизими белгили характерда бўлади. Шунинг учун тил белгиларнинг ўзига хос тизими сифатида тавсифланади[3].

Проф. Ю.С.Масловнинг кўрсатишича, 1) белги ифодаланаётган нарса билан айнан бир нарса эмас; 2) белги ҳис этиш мумкин бўлган ***шаклга,*** яъни ифодаловчисига (Ю.С. Маслов ифодаловчини "белги экспонента" деб атайди) ва ифодаланмишига эга; 3) белгига хос асосий хусусият унинг бошқа белги (белгилар)га қарама-қарши қўйилганлигада; 4) белгининг ифодаланиши – мазмуни киши онгида акс этади[4].

Англашиладики, белги ифода ва мазмун режаларига эга семиотик ҳодиса. Бу фикр фақат соф лингвистик тадқиқотларгагина тааллуқли. Амалий тилшунослик[5] йўсинидаги тадқиқотларда эса белгининг ифода ва мазмун планлари билан бир қаторда, унинг функция плани ҳам ўрганилади ва белгини бундай ўрганиш кўплаб фанларнинг, жумладан, психология, прагматика, лингвопоэтика, нутқ маданияти кабиларнинг объектидир.

Илмий манбаларда белги деганда нимани (фонема, морфема, сўз, гап) тушуниш масаласи мунозаралигича қолмоқда. Бу ҳолат эса, муайян

[1] Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 24.

[2] Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. - С. 25.

[3] Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 24-27.

[4] Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 25-27.

[5] Рождественский Ю.С. Лекции по общему языкознанию. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 213-220.

маънода унинг фанимизда барқарорлашмаганлигидан дарак беради.

Тўғри, аксарият адабиётларда белги деб сўзни тушунадилар. Таъкидлаш жоизки, бу фикр ҳамон устивор бўлиб қолмоқда. Бунда олимлар сўзнинг ифода ва мазмун планларининг ўзаро мувофиқлиги унинг асосий фарқловчи хусусияти эканлигига ишора қиладилар[1]. Белгининг асимметрик дуализми нуқтаи назаридан қараганда, бу фикр унчалик ҳам тўғри эмас. Биринчидан, сўз, агар биз унга *тил* ҳодисаси деб қарайдиган бўлсак, нарса-ҳодисаларнинг умумий номини ифодалайди. Бинобарин, у *нутқ* сатҳидагина муайян маъно кашф этиб, сўз шакл мақомини олади. Иккинчидан, семиотик жараён ҳосиласи, яъни тугал фикр ифодаловчи лисоний унсур фикрдир (высказывание). Шунга асосланиб, проф.В.Г.Гак фикрни *тўлиқ* белги, сўзни эса *нотўлиқ*(ярим) белги деб тушуниш лозимлигига эътиборни қаратади. Чунки тўлиқ белги нутқ вазиятига бевосита мос, бир маъноли, унинг референти мазкур белгили тизимга нисбатан объектив характерга эга[2].

Бу ҳақидаги мулоҳазаларини давом эттириб, В.Г. Гак шундай ёзади: “Ярим белги фақат тўлиқ белги таркибидагина нутқ вазиятига мос келади, кўп маънолилик хусусиятига эга бўлади, унинг референти белгили тизим ичида содир бўладиган бўлакларга шартли бўлиниш натижасидир”.

Олим ўзининг ушбу мақоласида “фикр миқдоран чекланганмаганлиги учун белгилар тизимидан ташқарида бўлади” дегувчи олимлар билан бахслашиб, белгили тизимда *ички ва ташқи* тизимлилик тушунчаларини фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. “Агар ташқи тизимлилик муайян белгили тизимдаги нарса ва предметларнинг ўзига хос систем муносабатларини акс эттирса, ички тизимлилик тил бирликлари орасидаги парадигматик ва синтагматик муносабатларга асосланади”.

Тўлиқ белги ҳам, нотўлиқ белги ҳам аслида бошқа белгилардан (масалан, йўл харакати белгилари) деярли фарқ қилмайди. Бироқ тил белгили тизим сифатида улардан ифода ва мазмун планларининг функционал хусусиятларига кўра, тубдан фарқ қилади. Энди фикрнинг кўп маънолилиги хақидаги қарашларга тўхталадиган бўлсак, В.Г.Гакнинг қуйидаги сўзлари бу масалага нисбатан берилган илмий ва асосли жавобдир: “Кўп маънолилиги билан тавсифланувчи асимметрик нотўлиқ белгиларнинг чекланган миқдоридан бир маъноли тўлик белгиларнинг чекланмаган миқдори ҳосил қилинади. Агар сунъий тизимнинг қўлланиши ифодаловчи ва ифодаланмиш орасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш ва аниқлашга қаратилган бўлса, табиий тилда номлаш асосида тушунча ва ҳукмларнинг ҳосил бўлиши билан боғлиқ таснифлаш жараёни ётади”[3].

Белгининг лингвистик, аниқроғи, семиотик тушунча тарзида эътироф этилишини Ф.де Соссюрга нисбат бериш аслида нотўғри[4]. Чунки уни илк марта *логика* терминининг, *ички ва ташқи* сўз, яъни фикр ва унинг сўз билан ифодаланиши ҳақидаги таълимотнинг асосчилари стоиклар (эр.авв. III аср) олиб кирганлар ва унда уч унсур ифодаловчи, ифодаланмиш ва объект мавжудлигини таъкидлаганлар, аммо *объект* деганда нимани назарда тутганликларини ёзиб қолдирмаганлар.

Соссюрнинг буюк хизмати тилни белгилар тизими тарзида тушунтиришга ҳаракат қилганлиги ва маълум маънода бунинг уддасидан чиққанлигидадир. Дарҳақиқат, тилда маъно ва акустик образ бирикиб кетган, унинг ҳар иккала таркибий қисми ҳам бир хил даражада руҳият маҳсулидир.

Амалий тилшунослик доирасида иш кўрувчи фанлар, чунончи, лингвопоэтика учун лисоний белгини ифода, мазмун ва функция планлари мажмуи сифатида ўрганиш характерли. Улардан бирортасини четлаб ўтиш матннинг филологик таҳлилини беролмайди. Бунинг устига, тадқиқотчи лисоний белгининг асимметрик дуализми таълимотидан ҳам хабардор бўлмоғи лозим. Акс ҳолда, “Яхши бола яхши ўқийди” каби гапларда айнан бир сифатнинг нима учун икки вазифада (аниқловчи ва тўлдирувчи бўлиб) келиши сабабларини тушунтира олиш муаммоси туғилади. Бинобарин, тадқиқотчиишининг қурилиш, категориал семантик ва функционал аспектларида лисоний белгилараро содир бўладиган номутаносиблик билан боғлиқ қонуниятларни билмоғи лозим.

С.О.Карцевский ўзининг “Лисоний белгининг асимметрик дуализми ҳақида” номли мақоласида белги ва маънонинг ҳамиша ҳам бир-бирига тўлиқ, мос бўлавермаслиги, уларнинг чегаралари барча нуқталарида ўзаро қопланмаслиги сабабини айнан бир белгининг бир неча функция бажариши ва айнан бир маънонинг бир неча белги ёрдамида ифодаланиши мумкинлиги билан исботлайди. Бу эса ҳар бир белгининг айни бир пайтда имконият тарзидаги (потенциал) омоним ва синоним бўла

[1] Гак В. Г. О двух типах знаков в языке (высказывание и слова) // Язык как знаковая система особого рода. – М.: Наука, 1967. – С. 14.

[2] Гак В. Г. О двух типах знаков в языке (высказывание и слова) // Язык как знаковая система особого рода. – М.: Наука, 1967. – С. 11.

[3] Гак В. Г. О двух типах знаков в языке (высказывание и слова) // Язык как знаковая система особого рода. – М: Наука, 1967. - С. 11.

[4] Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М: Высшая школа, 1984. - С. 167.

олишини таъминлайди. Чунки "... у тафаккур ҳодисалари бу икки қаторининг ўзаро чатишувидан ҳосил бўлган". Шу маънода омоним ва синонимларнинг пайдо бўлишини фақат талаффузи ёки маъноси ўхшаш хорижий сўзларнинг тилимизга келиб қолиши ҳодисаси билан боғлайвериш унчалик ҳам тўғри эмас.

Тил, С.Карцевскийнинг хақли равишда таъкидлашича, икки қутб умумийлик ва яккалик, мавҳумлик ва аниқлик орасида ҳаракат қилади. Бир томондан, у лисоний жамоанинг барча аъзоларига хизмат қилса, иккинчи томондан, шу жамоанинг ҳар бир аъзоси учун ўз фикрини намоён этиш (ифодалаш) воситаси вазифасини ҳам бажаради. Бироқ бизнинг руҳий хаётимиз шакллари қанчалик "ижтимоийлашган" бўлмасин, яккаликни ижтимоиётга тақиб бўлмайди.

Тўғри, лисоний белгилар виртуал, бинобарин, умумий характерга эга. Акс ҳолда, у шахснинг инон-ихтиёрига тобе бўлиб қоларди. Аммо, шахсда (яккаликда) шахсиятнинг (умумийликнинг) аломатлари зоҳир эканлигини ҳам унутмаслик керак.

С. Карцевский, агар белгилар ҳаракатсиз бўлганда, тил ёрлиқлар йиғиндисидан бошқа нарса бўлиб қолмаслигини айтар экан, айни вақтда белгилари ўта ҳаракатчан, маълум нутқ вазиятидан ташқарида мужмал маъно ифодалайдиган тилни ҳам тасаввур қилиш қийин, деб ёзади ва бундан шундай хулоса чиқаради: "... лисоний белги табиати айни бир пайтда ўзгармас ва ўзгарувчан бўлмоғи лозим. Муайян нутқ вазиятига мослашиши керак бўлган белги фақат қисмангина ўзгариши мумкин; ўзининг ўзгармайдиган қисми туфайли у доимо ўзига ўхшаш ҳолатда қолмоғи зарур". С.О.Карцевский бизнинг эътиборимиз мазкур нутқ вазиятидаги янги, номаълум нарсага ёки эскисига қаратилишидан қатъи назар, ҳар қандай билиш жараёни учун янги ва эскининг қўлланиши муқаррарлиги, эскининг доирасига киритилган янги нарса эски турнинг янги жинси сифатида киритилиши ҳодисасини билиш ёки тушуниш учун уни билимларимиз силсиласида тасаввур қилиб кўришимиз ва координаталарини аниқлашимиз лозимлиги чунки изланаётган ҳодисани айнан шу координаталар кесишган жойда топиш мумкинлиги ҳақида ёзади ва ҳақиқий янги нарса координаталарнинг ўзи эмас, балки уларнинг ўзаро муносабати, чатишиши эканлигини.

Мақола муаллифи фикрича, айнан бир товуш (масалан, стола, паруса, жена сўзларидаги – а турли прагматик қаторларда турли маъноларни ифодалашга хизмат қилса, бунинг аксини, яъни турли парадигмада айнан бир маънонинг турли белгилар билан ифодаланганлигини (кўплик сонининг -ы, -а, -е ёрдамида берилишида; қиёсланг: столы, крестъяне) ҳам кўриш мумкин. Демак, омофония –умумийлик, омонимия эса унинг хусусий, муайян контекстдагина намоён бўладиган кўринишидир. Унинг зиди бўлган ҳодиса (гетерофония) нутқ вазияти талабига кўра қўлланади. "Бироқ бу айнан бир тамойилнинг икки томонидан бошқа нарса эмас. Бу тамойилни унчалик аниқ бўлмаса-да, қуйидагича умумлаштириш мумкин: ҳар қандай лисоний белги бир пайтнинг ўзида имконият тарзидаги омоним ва синонимлардир. Бошқача айтганда, у бир пайтнинг ўзида айнан бир белгининг кўчма маънолари қаторига ҳам, турли белгилар билан ифодаланган ўхшаш маънолар қаторига ҳам таалуқли бўлади. Бу мантиқий хулоса белгининг фарқловчи ҳарактеридан келиб чиқади".

Омонимик қаторнинг кўпроқ руҳий ҳодиса эканлиги (чунки у ассоциацияларга – тасаввур, ҳис-туйғу, фикр ва шу кабиларнинг бир-бирини эслатадиган ўзаро боғланишларига таянади), синонимик қатор эса асосан, мантиқий ҳосила эканлиги (чунки у айнан бир синфнинг муайян тури сифатида талқин этилади) ҳақидаги фикрлар ҳам С.О.Карцевскийнинг том маънодаги кашфиётларидир.

Хуллас, баён қилинганлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Модомики, тил белгилар тизими экан (Ф.де Соссюр), шу тизим нималигини билиш, бир томондан, тилнинг онтологик хусусиятларини чуқур идрок этиш имконини берса, иккинчи томондан, лингвистик тадқиқотлар самарадорлигини оширади ва бу билан хар бир тилга хос хусусиятларни аниқ кўрсатиш имконини яратади.

Лисоний белги дея тил ходисаларини номлаш учун қабул қилинган терминнинг қўлланиши узоқ тарихга эга бўлиб, унинг дастлабки куртаклари стоиклар тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

Лисоний белги деганда фикрни тушунмоқ лозим. Чунки фақат фикргина нутқ вазиятини юзага келтиради.

С.Карцевский томонидан ифодаланмишнинг функция тарзида талқин қилиниши бугунги кун нуқтаи назаридан олганда тўғри эмас. Чунки ифодаланмиш лисоний белги ифодалаётган маънонинг айнан ўзидир.

Тилда омоним ва синоимлар пайдо бўлишини бирламчи асосини лисоний белги асимметрик дуализми қонунияти, яъни бир белгининг бир неча функцияни бажариши ва бир маънони бир неча белги ёрдамида ифодалана олиши ташкил қилади. С. Карцевскийнинг ушбу мақоласи ёзилганига қарийб бир аср бўлмоқда. Бинобарин, уни шарҳлаганда кейинги даврда юзага келган маз-

кур соҳага доир тадқиқотларни, масалан, В.Г.Гак., И.И.Ковтунова, Н.Маҳмудов ишларини ҳам инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридагилар билан бир қаторда, таъкидлаш жоизки, хусусий тилшуносликлардаги хато ва камчиликларнинг сабаби умумий тилшуносликни билмаслигимиз, унда келтирилган илғор метод ва фикрларни илмий жараёнга талаблар даражасида олиб кира олмаслигимизга бориб тақалади. Маълумки, умумий тилшунослик тадқиқотчини мустаҳкам методологик назариялар билан бойитади. Шунинг учун умумий тилшуносликка доир хорижий тилларда яратилган асарларни ўзбек тилига ўгириш давр талабидир.

Resume. Ideas put forward by S.O.Kartsevsky (1884-1955), one of the brightest representativesos Paris linguistic society, regarding the asymmetric dualism of linguistic sign are generalized in this article. Fruitfulness of his ideas in working out problems not only of general linguistics, but also of applied one, and linguistic poetics taken the responsibility to restructure the status of philology as a scientific subject in particular are referred in the article as well.

Резюме. В статье обобщаются идеи С.О. Карцевского (1884-1955), одного из ярких представителей Пражского лингвистического обшества, об асимметрическом дуализме лингвистического знака; отмечается плодотворность его идей в разработке проблем не только общего, но и прикладного языкознания, в частности, лингвистической поэтики, взявшей на себя задачу востоновления статуса филология как научной дисциплины.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

НОМ НАЗАРИЯСИ ВА ЛИСОНИЙ РЕФЛЕКСИЯ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Махмараимова Шоҳиста Тўхтошевна,
Термиз давлат университети
ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори,
филология фанлари доктори

Бизни ўраб турган теварак-олам – тасаввурларимизнинг маҳсули бўлиш билан бирга, олам манзарасини таркиб топтирган воқеликни талқин қила билиш лаёқатимизнинг муайян даражасини намоён этувчи *когнитив индикатор* ҳамдир. Чунки унда олам тўғрисидаги билимларимизнинг қай тарзда тоифаланишидан тортиб, реал воқеликка нисбатан шахсий баҳомиз, мазкур воқелик элементларини белги сифатида қайд этарканмиз, уни лисоний тизимда воқелантиришга доир имкониятларимиз, умуман, миллий-ментал, лисоний имкониятларимизга доир ахборот мужассамланади.

Тилнинг ономастик кўлами миллий лисоний ҳамжамиятнинг ана шундай кўрсаткичларини яққол акс эттирувчи сатҳ бўлиб, унинг алоҳида тизим сифатида тегишли этник кўламда воқеланиш шартларига қараб, сатҳ бирликлари – номларнинг яшовчанлик имкониятларига, миллий-маданий кўламдаги аҳамияти борасида хулоса қилиш мумкин.

Ономастик бирликларнинг лингвомаданий, лингвокогнитив тадқиқига рамз, белгининг ҳиссий-идрокий, лисоний-мантиқий, образли хотира томонидан инъикос этилиш даражасига кўра ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ҳар қандай тил бирликларида бўлгани каби, ономастик бирликлар таҳлилида ҳам уларнинг шаклий(таркибий тузилиши), 2) ички мазмун кўлами эътиборга олинади. Жумладан, бугунги глобал шароитда ономастик бирликлардан, айниқса, эргоним, урбаноним,